

Є. Попов,

аспірант

кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Вступ. Диференціація у наукових колах розуміється як процес поділу цілого на групи, категорії за певними ознаками, тобто створення так званої класифікації та групування. У цивільному праві, у результаті проведення диференціації вдається виділяти та регулювати цивільно-правові відносини за категоріями, типами, видами, ознаками тощо. Фізична особа як один із найважливіших учасників цивільних правовідносин наділена низкою ознак, зокрема до таких ознак можна віднести ім'я фізичної особи, її громадянство, вік, стать, сімейний стан, стан здоров'я тощо.

У системі правових відносин фізичній особі належить головне місце: фізична особа як особистість виступає у цій системі в якості громадянина, суб'єкта правовідносин, носія прав і обов'язків, свободи і відповідальності, право- і дієздатності, правового статусу. До фізичних осіб звернені: юридичні приписи, від них залежить стан законності та правопорядку, рівень правової культури у суспільстві. Цінність правової системи визначається тим, яка роль відводиться фізичній особі, як охороняються, і забезпечуються її інтереси, якими: правами вона наділена, і які гарантії цих прав: здатність мати, права і самостійно виконувати обов'язки, є необхідними, умовами виникнення правового статусу кожної фізичної особи.

Питання здійснення цивільної дієздатності фізичної особи привер-

тає увагу багатьох учених. Участь фізичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин породжує низку невіршених законодавцем питань, що стосуються визначення її цивільної дієздатності.

Категорія цивільної дієздатності не лише визначена ЦК України, а також є об'єктом фундаментальних досліджень в науці цивільного права. Під цивільною дієздатністю фізичних осіб розуміється здатність фізичної особи своїми діями набувати та здійснювати цивільні права, створювати собі цивільні обов'язки та виконувати їх [3].

У. П. Бек зазначає: «на відміну від правоздатності, дієздатність у різні моменти часу різна, так-як залежить від цілого ряду факторів, серед яких найбільш важливими є вік та стан психічного здоров'я» [1, с. 1–6]. У зв'язку з цим за наявності та обсягом дієздатності окремі науковці пропонують виділяти такі категорії фізичних осіб, як: «недієздатні фізичні особи, частково дієздатні фізичні особи, обмежено дієздатні фізичні особи, повністю дієздатні фізичні особи» [5].

Аналіз досліджень і публікацій. Серед дослідників, які займалися даною проблематикою, слід відзначити В.І. Борисову, О.В. Веренкітової, С.Б. Булеци, С.Д. Гринько, В.В. Луця, В.В. Недьон, Т.О. Нечитайло, О.І. Сафончик, Р.О. Стефанчука, Є.О. Харитонова, О.І. Харитоновой, І.В. Фатееву, В.Л. Яроцького та ін.

Виклад основного матеріалу.

Поняття цивільної дієздатності можна сприймати як правову категорію, яка є однією з ключових частин цивільно-правових відносин, а також правосуб'єктності фізичних осіб. Крім цього, поняття та види, тобто диференціація, цивільної дієздатності фізичних осіб знайшли визнання і в зарубіжній, і у вітчизняній цивілістиці у вигляді здатності фізичних осіб здійснювати низку юридичних дій. Також важливість цивільної дієздатності визнається науковцями, на думку яких, для цивільної дієздатності фізичних осіб властиво юридично забезпечувати активну участь останніх у цивільних правовідносинах, здійсненні своїх прав майнового та особистого немайнового характеру, тощо.

Для розуміння цивільної дієздатності фізичних осіб необхідно знати таке поняття, як цивільна «недієздатність» фізичних осіб, під яким розуміється, стан, у якому фізична особа неспроможна самостійно здійснювати правові дії і потребує представництва.

Класифікації цивільної дієздатності фізичних осіб існує кілька. Одна з них ґрунтується на відмінності між повною та частковою цивільною дієздатністю фізичних осіб. Якщо фізична особа є повністю дієздатною, вона має право самостійно здійснювати всі правові дії. Якщо ж фізична особа неспроможна самостійно здійснювати деякі дії, це є ознакою його часткової дієздатності.

До складу цивільної дієздатності фізичних осіб, у вигляді складної правової категорії, входить ряд взаємозалежних елементів. Йдеться про здатність фізичної особи незалежно реалізовувати низку цивільних прав; здатність здійснювати ряд угод, які спрямовані на набуття прав і обов'язків; здатності набуття відповідальності за шкоду, яку було завдано.

Цивільне законодавство України чітко розрізняє цивільну правоздатність і дієздатність фізичних осіб. В юридичній літературі щодо визначення поняття цивільної дієздатності

фізичних осіб, точаться дискусії здебільшого у таких напрямках, як: визначення змісту дієздатності; визначення умов обсягу дієздатності [5].

Зазначимо, що дієздатність фізичної особи у цивільному праві є переважно однією з історичних правових конструкцій, що мають свої характерні риси та особливості, тому чітка регламентація та диференціація особливостей вказаного елемента дозволяють фізичним особам, тобто суб'єктам цивільних правовідносин, повною мірою реалізовувати свої права, задовольняючи свої потреби, і захищаючи свої інтереси.

Звертаючись до цивільно-правової характеристики цивільної дієздатності, можна зазначити, що останнє: це здатність фізичної особи набувати та здійснювати цивільні права за допомогою своїх дій; здатність набувати цивільні обов'язки, і виконувати їх.

Вищевказане розкриває безпосередньо динаміку цивільних правовідносин щодо цивільної дієздатності, які у свою чергу відрізняють її від цивільної правоздатності (закріплює наявність прав та обов'язків). Будучи практичною реалізацією усіх тих закріплених за фізичною особою прав, цивільна дієздатність дозволяє їй бути дійсним суб'єктом цивільного права.

У ЦК України надається визначення цивільної дієздатності фізичних осіб, а також розкрито зміст неповної дієздатності неповнолітніх віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, часткової дієздатності малолітніх, та цивільної недієздатності фізичних осіб. Разом з тим, ЦК України, визначення поняття повної цивільної дієздатності фізичної особи не містить [4]. З цієї причини охарактеризувати поняття часткової та обмеженої дієздатності неможливо. Законодавець лише закріпив можливий обсяг прав за цими категоріями фізичних осіб.

Диференціація цивільної дієздатності та її видів, як правило, відбувається на підставі двох ключових аспектів, зокрема віку фізичної особи

та стан психічного здоров'я фізичної особи. При цьому як особливо важливий критерій для законодавчого поділу цивільної дієздатності фізичних осіб виступає саме вік останніх.

Для цивільної дієздатності фізичної особи властиво починатися у міру її дорослішання та прояву психічних можливостей здійснення дій, які необхідні для того, щоб набути цивільних прав і обов'язків. Тому важливо наголосити на необхідності вікового розмежування цивільної дієздатності, тому що для того, щоб набути низку прав і обов'язків та реалізувати їх за допомогою власних дій, важливо усвідомити суть правових норм, зрозуміти зміст та наслідки своїх дій, мати життєвий досвід. Важливо, що, звичайно ж, зазначені якості мають значні відмінності у різних фізичних осіб, на що впливає їх вік.

Зупинимо свою увагу кожному виді цивільної дієздатності фізичних осіб. Звертаємо ще раз увагу на те, що у всіх країнах момент виникнення повної цивільної дієздатності залежить від досягнення особою певного віку та стану як психічного, так і фізичного здоров'я.

Положеннями ЦК України передбачено, що фізична особа набуває повної дієздатності з моменту досягнення нею повноліття, тобто з 18 років. Разом з тим, ЦК України передбачається можливість виникнення повної дієздатності фізичної особи до досягнення нею повноліття тобто до 18 років, а саме у разі досягнення фізичною особою 16-річного віку (стаття 35 ЦК України) [3]. Підкреслимо, що цей правовий механізм здійснюється за наявності таких підстав: підприємницька діяльність за згодою законних представників (батьків або опікунів), укладання шлюбу, а також робота за трудовим договором.

До категорії фізичних осіб, які мають часткову цивільну дієздатність відносять малолітніх осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку. У ЦК України встановлено, що

«певні дрібні побутові правочини, а також особисті немайнові права на результати інтелектуальної творчості, можуть самостійно здійснювати малолітні особи» [4].

Разом з тим, до категорії фізичних осіб, які мають неповну цивільну дієздатність, відповідно до положень статті 31 ЦК України, відносять фізичних осіб від чотирнадцятирічного до вісімнадцятирічного віку, тобто неповнолітніх фізичних осіб. Останні можуть самостійно або за згодою батьків (усиновлювачів, піклувальників) набувати цивільні права та обов'язки, що мають певні юридичні наслідки.

Цивільна дієздатність неповнолітніх фізичних осіб віком від 14 до 18 років характеризується тим, що за фізичною особою визнається право набувати та реалізовувати своїми діями не будь-які, а лише деякі права та обов'язки, прямо передбачені законом. Цивільна дієздатність неповнолітніх характеризується іноді як обмежена. Звісно ж, що обмежити можна те, що є у суб'єкта права. Якщо ж закон визнає за неповнолітнім неповну цивільну дієздатність, то у цьому не можна побачити обмеження, оскільки неповнолітній великого обсягу цивільної дієздатності до цього не мав.

До категорії недієздатних фізичних осіб відносяться фізичні особи, визнані недієздатними в судовому порядку, так як внаслідок психічного розладу не можуть розуміти значення своїх дій або керувати ними (стаття 39 ЦК України). У разі визнання судом фізичної особи недієздатною, остання позбувається права вчиняти будь-які правочини, і над нею встановлюється опіка.

Для визнання фізичної особи недієздатною за медичним критерієм необхідна сукупність трьох складових елементів: наявність у фізичної особи психічного розладу, його нездатність розуміти значення своїх дій та/або керувати ними, причинно-наслідковий зв'язок між ними. Істотне значення має встановлення психічного

захворювання і визначення ступеня змін особистості які настали в результаті зміни психічного стану фізичної особи. Визнати фізичну особу недієздатною можливо тільки після проведення дослідження відповідними експертами, що є виключною прерогативою судово-медичної експертизи. Тільки після висновку, комісії експертів та на підставі їх компетентного висновку суд вирішує питання недієздатності фізичної особи.

Також у положеннях ЦК України передбачено обмеження цивільної дієздатності фізичних осіб, однак при цьому не міститься конкретного визначення поняття обмежено дієздатних фізичних осіб, а надаються лише умови та порядок при яких, цивільна дієздатність фізичних осіб може бути обмежена судом [5].

Обмеження дієздатності осіб, які зловживають спиртними напоями або наркотичними речовинами, а також визнання фізичної особи, яка страждає на розлад психічного здоров'я, недієздатною є дуже суттєвим втручанням у правовий статус фізичної особи. Незважаючи на явну потребу у чіткому законодавчому регулюванні положень про цивільну дієздатність, чинне цивільне законодавство не дає точних визначень для такого роду правовідносин. Такі заходи впливу на фізичних осіб повинні здійснюватися в інтересах членів їхньої сім'ї з метою захисту майнових інтересів.

Для того щоб фізична особа, яка страждає на психічний розлад, була наділена спеціальним статусом – спеціальною правосуб'єктністю, необхідний певний юридичний склад. Основним елементом є прояв психічного розладу, який свідчитиме про недостатню здатність фізичної особи для здійснення нею власними діями прав та обов'язків. Під зазначеним у цивільному праві необхідно розуміти здатність свідомо регулювати свою поведінку, яка спрямована на виникнення, припинення або зміну цивільних правовідносин.

Елементом такого виду юридичного складу служить наявність психічного розладу (без визнання у судовому порядку особи недієздатною), прояв якого свідчить про недостатню здатність фізичної особи здійснювати свої суб'єктивні права та виконувати обов'язки. Такі фізичні особи визнаються за рішенням суду недієздатними. Але психічні розлади можуть мати і тимчасовий (скоротечний) характер, у цьому випадку, безумовно, потрібне медичне коригування, яке не заважає у повсякденному житті фізичної особи виконувати необхідні для її життєдіяльності функції (дрібні побутові правочини).

У зв'язку з цим необхідно у конкретних випадках за рішенням суду обмежувати таких осіб у цивільній дієздатності, а не позбавляти їх цивільної дієздатності, при цьому встановлювати над ними опіку та дозволити їм здійснювати дрібні побутові правочини.

На підставі аналізу статті 36 ЦК України, можемо запропонувати визначення цього поняття, зокрема: «обмежено дієздатна фізична особа – це фізична особа, обмежена судом у цивільній дієздатності в порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством, який внаслідок пристрасті до азартних ігор, зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами ставить свою сім'ю у тяжке матеріальне становище, а також який унаслідок психічного розладу, що суттєво впливає на здатність розуміти значення своїх дій або керувати ними лише за допомогою інших осіб – піклувальників». Звертається увага на те, що у вказаному випадку оціночне поняття «суттєво» передбачає встановлення впливу психічного розладу на здатність фізичної особи розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними у кожному конкретному випадку.

При цьому у статті 36 ЦК України психічні розлади не диференціюються на окремі види, як це має місце,

наприклад, у статті 19 КК України, де йдеться, що «не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час скоєння суспільно небезпечного діяння перебувала у стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними внаслідок хронічного психічного розладу, тимчасового психічного розладу, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки» [2]. Тут слід звернути увагу на те, що положеннями статті 39 ЦК України визначено, що «у судовому порядку особа визнається недієздатною у разі, якщо вона не здатна усвідомлювати свої дії внаслідок саме хронічного, стійкого психічного розладу» [3].

У науковій літературі зазначається, що: «оскільки цивільне законодавство не диференціює психічних розладів, для визнання фізичної особи обмежено дієздатною достатньо наявності будь-якого психічного розладу, якщо буде встановлено, що унаслідок цього розладу фізична особа може розуміти значення своїх дій або керувати ними лише за допомогою іншої особи» [6]. Відсутність у цивільному законодавстві диференційованого підходу до питання психічних розладів фізичних осіб покладає на судові органи обов'язок щодо встановлення ступеня вчиненого порушення.

Таким чином, цивільна дієздатність юридично забезпечує активну участь фізичної особи у реалізації своїх майнових прав, а також особистих немайнових прав. Категорія цивільної дієздатності фізичних осіб становить велику цінність через те, що є юридичним засобом вираження свободи «суверенітету» особи у сфері майнових та особистих немайнових цивільних відносин.

Також можна запропонувати наступну класифікацію цивільної дієздатності фізичних осіб, зокрема:

Відповідно до юридичної класифікації: повна цивільна дієздатність фізичної особи; обмежена цивільна

дієздатність цивільної особи (фізична особа може вчиняти лише певні юридичні дії за згодою опікуна чи суду; цивільна недієздатність фізичної особи, у разі якщо фізична особа визнана судом недієздатною у зв'язку із хронічним, стійким психічним розладом, внаслідок якого вона неспроможна усвідомлювати та оцінювати наслідки своїх дій, а також неспроможна приймати рішення без сторонніх осіб (опікунів, піклувальників).

У залежності від віку фізичної особи: повна цивільна дієздатність фізичних осіб, які досягли повноліття; неповна цивільна дієздатність фізичних осіб, які є неповнолітніми у віці від 14 до 18 років; часткова цивільна дієздатність фізичних осіб, які є малолітніми у віці до 14 років.

Висновки. Для визначення цивільної дієздатності фізичних осіб є певні підстави, які закріплені у законодавстві. Важливим моментом є визнання цивільної дієздатності фізичних осіб, оскільки від цього залежить їх цивільна правоздатність. Поняття цивільної дієздатності фізичних осіб відрізняється від цивільної правоздатності фізичних осіб, бо перше є основою другого.

Цивільна дієздатність фізичних осіб є юридичною здатністю фізичних осіб здійснювати юридично значимі дії та нести за них відповідальність. Підставою для визнання фізичної особи повністю або частково недієздатною може бути позбавлення її правоздатності або обмеження її дієздатності.

Для визначення цивільної дієздатності фізичної особи використовується класифікація, яка враховує вік, здоров'я, рівень осмислення та інші параметри. Повна цивільна дієздатність фізичної особи характеризується можливістю здійснення будь-яких правовідносин, тоді як неповна та часткова цивільна дієздатність фізичної особи передбачають ряд обмежень під час укладання угод.

Важливою визначальною підставою для визнання фізичної особи недіє-

здатною є наявність у неї психічних відхилень. Відмінності цивільної дієздатності фізичної особи та цивільної недієздатності фізичної особи полягають у тому, що цивільно недієздатна особа не може самостійно вчиняти дії, а лише за наявності опікуна чи піклувальника.

Повна цивільна дієздатність надається фізичній особі з 18 років; часткова цивільна дієздатність може бути надана малолітнім віком до 14 років; цивільна недієздатність фізичної особи може бути визнана судом у разі втрати чи обмеження правоздатності.

Позиції оцінки цивільної дієздатності фізичної особи можуть відрізнятися залежно від певних юридичних обставин, але визнання фізичної особи дієздатною чи недієздатною залишається у компетенції суду.

Отже, цивільна дієздатність визначає самостійну участь фізичної особи у цивільних відносинах. На відміну від цивільної правоздатності, цивільна дієздатність залежить від певних індивідуальних якостей фізичної особи: віку та стану психічного здоров'я, бо ці фактори характеризують певний рівень інтелекту, волі, життєвого досвіду. Для самостійної участі у цивільних правовідносинах (наприклад, для укладання договорів) фізична особа повинна розуміти значення своїх дій, усвідомлювати їх (інтелектуальний критерій), керувати ними (вольовий критерій), нести самостійну відповідальність (бути деліктоздатною) або не брати участь у цивільних правовідносинах та визнаватись недієздатною внаслідок психічного розладу (медичний критерій).

Представлена стаття присвячена питанням цивільної дієздатності за законодавством України в сучасних умовах. В статті акцентовано увагу на тому, що диференціація у наукових колах розуміється як процес поділу цілого на групи, категорії за певними ознаками, тобто створення

так званої класифікації та групування. У цивільному праві, у результаті проведення диференціації вдається виділяти та регулювати цивільно-правові відносини за категоріями, типами, видами, ознаками тощо. Фізична особа як один із найважливіших учасників цивільних правовідносин наділена низкою ознак.

Звернуто увагу, що для визначення цивільної дієздатності фізичних осіб є певні підстави, які закріплені у законодавстві. Важливим моментом є визнання цивільної дієздатності фізичних осіб, оскільки від цього залежить їх цивільна правоздатність. Поняття цивільної дієздатності фізичних осіб відрізняється від цивільної правоздатності фізичних осіб, бо перше є основою другого.

Цивільна дієздатність фізичних осіб є юридичною здатністю фізичних осіб здійснювати юридично значимі дії та нести за них відповідальність. Підставою для визнання фізичної особи повністю або частково недієздатною може бути позбавлення її правоздатності або обмеження її дієздатності.

Для визначення цивільної дієздатності фізичної особи використовується класифікація, яка враховує вік, здоров'я, рівень осмислення та інші параметри.

Звернуто увагу, що цивільна дієздатність визначає самостійну участь фізичної особи у цивільних відносинах. На відміну від цивільної правоздатності, цивільна дієздатність залежить від певних індивідуальних якостей фізичної особи (віку та стану психічного здоров'я, бо ці фактори характеризують певний рівень інтелекту, волі, життєвого досвіду тощо). Для самостійної участі у цивільних правовідносинах фізична особа повинна розуміти значення своїх дій, усвідомлювати їх, керувати ними, нести самостійну відповідальність.

дальність або не брати участь у цивільних правовідносинах та визнаватись недієздатною внаслідок психічного розладу.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, суб'єкти цивільного права, правосуб'єктність, фізична особа, правоздатність, дієздатність.

Popov Ye. Some issues of differentiating civil capacity under Ukrainian legislation

The present article deals with civil capacity under Ukrainian legislation in the modern context. It highlights the fact that scientific communities interpret differentiation as a process of dividing the whole into groups and categories following particular features, i.e., the creation of the so-called classification and grouping. In civil law, as a result of differentiation, it is possible to distinguish and regulate civil law relations by categories, types, features, etc. An individual as one of the most important participants in civil law relations is endowed with a set of characteristics.

The author emphasizes that there are specific grounds enshrined in legislation for determining the civil capacity of individuals. An important point is the recognition of the civil capacity of individuals, since it affects their civil legal capacity. The concept of civil capacity of individuals differs from the civil legal capacity of individuals, as the former is the basis for the latter.

The civil capacity of individuals is the legal ability of individuals to perform significant actions legally and bear responsibility for them. The grounds for recognizing an individual as fully or partially incapacitated may be deprivation of legal capacity or restriction of legal capacity. To determine the civil capacity of an individual, a classification is used that takes into account age, health, level of awareness, and other parameters.

The author stresses that civil capacity determines the independent participation of an individual in civil relations. Unlike civil legal capacity, civil capacity depends on particular qualities of an individual (age and state of mental health, as these factors characterize a level of intelligence, will, life experience, etc.). To participate in civil law relations independently, an individual must realize the significance of their actions, be aware of them, control them, bear independent responsibility, or not participate in civil law relations, and be recognized as legally incapable due to a mental disorder.

Key words: civil law, civil legislation, civil law relations, subjects of civil law, legal personality, natural person, legal capacity, capacity.

Література

1. Бек У.П. Цивільна правоздатність та дієздатність фізичної особи як учасника цивільних відносин. Академічні візії. Випуск 25/2023. С. 1–6.

2. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131) (із змінами та доповненнями у редакції від 28.03.2024 № 3342-IX) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T012341?an=910451>

3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

4. Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р.: наук.-практ. коментар за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Харитонова Є. О., канд. юрид. наук, доц. Калітенко О. М. Київ : Норма права, 2023. 1424 с.

5. Цивільне право України. Особлива частина: підручник; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика. 5-те вид., стер. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 1173 с.

6. Цивільне право України: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. У 2 частинах.. За ред проф. Р.Б. Шишки (кер.авт. кол.), Ч. 1. Загальна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. 736 с.

